

SČÍTÁNÍ OBCOVACÍ ŘEČI NA MORAVĚ 1880–1910 A POTENCIÁL JEJICH SPOLEČENSKÉ KONFLIKTNOSTI¹

Petr Popelka – Pavel Kladiwa

V roce 1880 se v předlitavských sčítáních lidu objevila nová kolonka: „Umgangssprache“ čili „obcovací řeč“. Předlitavská vláda se snažila zdůraznit, že tato nová kategorie nemá nic do činění s národnostní statistikou a jejím účelem je „objektivně zjistit, ve správně-politickém zájmu, jazykový charakter sídlišť a území, jenž vyplývá z jazykového kontaktu obyvatelstva v denním praktickém životě.“² Národní politické reprezentace, nacionální organizace i lokální národní aktivisté přesto vnímali sčítání obcovací řeči jako národnostní statistiku, dosažené číselné výsledky považovali za důležitý nástroj legitimizace svého postavení ve společnosti i svých požadavků směrem k vládním místům, a snažili se o potřebě nacionální optiky ve vnímání sčítání lidu a společnosti přesvědčit co nejširší kruhy obyvatelstva.

Sčítání obcovací řeči a interpretace jeho výsledků se tak stalo jedním ze středobodů nacionálního konfliktu.

Naše studie se zaměřuje na předlitavská sčítání lidu na Moravě. Nacionální konflikty se na Moravě ve větší míře objevily, ve srovnání s Čechami, později a ne v tak vyhrčené podobě (odhlédneme-li od lokálních výjimek). Mělo to dopad i na intenzitu a četnost konfliktů při sčítáních lidu.³

Tuto problematiku dosud nekomplexněji zpracoval pro celé Předlitavsko Emil Brix.⁴ Kvůli širokému geografickému záběru své práce se omezil na prameny uložené ve fondu předlitavského ministerstva vnitra. Na rozdíl od něj se soustředíme výlučně na Moravu, což nám umožňuje jít více do hloubky

¹ Studie vznikla v rámci grantového projektu GAČR GA13-00790S (Národnost ve sčítání lidu v českých zemích 1880–1930: spory, polemiky, konflikty).

² V orig. „...im verwaltungspolitischen Interesse den sprachlichen Charakter der Wohnplätze und Gebiete, wie er sich aus dem Sprachenverkehr der Bevölkerung im täglichen praktischen Leben ergibt, objektiv festzustellen.“

³ Emil Brix ve své níže citované monografii sepsané na základě materiálů ministerstva vnitra věnoval Čechám ve srovnání s Moravou čtyřnásobný počet stran.

⁴ BRIX, Emil: *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation: die Sprachenstatistik und die zisleithanischen Volkszählungen 1880–1910*. Wien – Köln – Graz 1982.

a využít i prameny uložené v moravských archivech.⁵ Podrobnější informace k tématu konfliktnosti národnostní statistiky čtenář nalezne také v řadě nedávno publikovaných studií⁶ a v monografii, kterou v tuto chvíli připravujeme do tisku.⁷

Pro sčítání lidu 1880 a 1890 nebyly nalezeny, až na drobné výjimky, zprávy o konfliktech týkajících se speciálně jen Moravy – spíše lze obecně formulované stížnosti charakterizovat jako odnože událostí v Čechách,⁸ což naznačuje, že konfliktnost vyplývající ze sčítání lidu měla omezený autochtonní potenciál a musela být spíše importována.

Před sčítáním lidu v roce 1900 (respektive na počátku roku 1901) se už situace změnila. Nejprudší agitace v souvislosti se zápisem obcovací řeči se odehrávaly ve Znojmě, Brně a Jihlavě. Zprávy o nacionálně laděných problémech však máme i z řady dalších moravských měst.⁹

Ve Znojmě prý bylo vyhrožováno chudším občanům vypovězením z obce a čeští národní aktivisté si stěžovali rovněž na agitaci obecních orgánů, prováděnou prostřednictvím městských strážníků a agitátorů. Obec přiznala, že uvedené osoby působily jako agitátoři, ale popřela, že by to bylo z jejího pověření (což nevyznívá důvěryhodně). Pozdvižení vzbudilo oznámení obecní rady ve Znojmě, jež, údajně z důvodu zamezení znehodnocení tiskopisů, vyzvala přednosty domácností a majitele domů, kteří nejsou schopni

⁵ Nejzvučnější materiál je uložen ke sčítání lidu 1910 ve fondech Moravského zemského archivu. Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond Moravské místodržitelství (B14), mladší, všeobecná registratura, kart. 5629–5640.

⁶ POPELKA, Petr: *Podnikatel jako národní agitátor. Hermann Brass a jeho aktivity při sčítání lidu na Zábřežsku v letech 1900–1930*. Časopis Matice moravské, 135, 2016, s. 41–67; GAWRECKI, Dan: *The determination of nationality in selected European countries up to 1938*. Prager wirtschafts- und sozialhistorische Mitteilungen/Prague Economic and Social History Papers. 2015, sv. 22, s. 27–54; KLADIWA, Pavel: *Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v českých zemích 1880–1914*. Moderní dějiny: časopis pro dějiny 19. a 20. století, 22, 2014, č. 1, s. 7–33; Týž: *National Classification in the Politics of the State Census. The Bohemian Lands 1880–1930*. Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder, 55, 2015, s. 1–30; Týž: *Národnostní statistika českých zemí 1880–1921 – faktory, výsledky a problém jejich interpretace*. Moderní dějiny: časopis pro dějiny 19. a 20. století, 23, 2015, č. 2, s. 61–82; KADLEC, Petr: *Výběr a činnost československých sčítacích orgánů v národnostních souvislostech – teorie versus praxe*. Časopis Matice moravské, 134, 2015, č. 1, s. 139–171; Týž: *Sčítací orgány a národnostní problematika v prvorepublikových sčítáních lidu. Československé sčítací orgány v právních předpisech a nařízeních*. Slezský sborník, 113, 2015, s. 287–314.

⁷ KLADIWA, Pavel – GAWRECKI, Dan – KADLEC, Petr – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr: *Národnostní statistika v českých zemích 1880–1930. Mechanismy, problémy a důsledky národnostní klasifikace*. 1. a 2. díl, Praha 2016.

⁸ BRIX, E.: c. d., s. 325.

⁹ Tamtéž, s. 330–332.

oznamovací lístky¹⁰ správně vyplnit, aby je nechali prázdné. Vyplnění těchto tiskopisů měly poté provést bezplatně městské orgány. Rovněž ve Znojmě odmítl jeden majitel domu předat sčítací archy nájemníkům s odůvodněním, že nejsou schopni ho vyplnit, a předal ho k vyplnění až sčítacímu orgánu.

Český politický spolek ve Znojmě si 20. prosince 1900 stěžoval, že obec zveřejnila poučení ke sčítání lidu jen německy, a přitom jako politický úřad I. instance (Znojmo bylo jedním ze statutárních měst) měla vydat příslušná poučení k přípravě sčítání lidu i česky. Místodržitelství uznalo oprávněnost stížnosti a nařídilo městské radě vydat příslušnou vyhlášku i česky. Týž spolek vedený českým aktivistou dr. Vilémem Velebou podal ještě další tři stížnosti (mj. na nátlak při zápisu obcovací řeči a předčasné sbírání oznamovacích lístků sčítacími orgány). Obecní rada Znojma odmítla všechny konkrétní dokumentované případy, u některých ve stížnostech uvedených lidí argumentovala tím, že jejich oznamovací lístky vyplnil český sčítací výbor a mají uvedenu českou obcovací řeč.

V Jihlavě zřídily oba národní tábory kanceláře k vyplňování oznamovacích lístků. Proti členům spolku Jugendbund v Jihlavě bylo vzneseno obvinění, že agitovali pro německou obcovací řeč dům od domu, nebylo jim však nic dokázáno. Některé obce na Jihlavsku byly již při sčítání v roce 1900 dějištěm nacionálních sporů, což se dostalo až na jednání říšské rady.¹¹ Týkalo se to např. Rantířova, kde bylo prošetřováno hromadné zapisování dětí k německé obcovací řeči.¹² Velkou pozornost tématice nacionálních střetů při sčítání lidu na Jihlavsku věnoval poměrně seriózní týdeník Hlasy ze západní Moravy vydávaný v Třebíči.¹³ V Třebíči bylo zaznamenáno ovlivňování

¹⁰ Sčítání lidu se provádělo dvěma způsoby. Princip samosčítání prostřednictvím oznamovacích lístků (Anzeigezettel) vyplňovaných majiteli bytů (dobovým termínem přednosta domácnosti) byl realizován jen ve vybraných obcích (primárně byl tento způsob určen hlavně pro zemská hlavní města a další velká města), jinak bylo sčítání kvůli stále se vyskytující negramotnosti či nízké vzdělanostní úrovni části obyvatelstva prováděno sčítacími komisaři, kteří vyplňovali tzv. popisný arch (Aufnahmsbogen), což dávalo větší prostor k machinacím a k otevřenému nátlaku či k sofistikovanějším formám ovlivňování sčítaných osob při zápisu obcovací řeči.

¹¹ *Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes im Jahre 1901*, XVII. zasedání, 12. sezení z 27. února 1901 (s. 694–695) – interpelace poslanců Václava Šíleného, Viléma Kurze a Václava Hrubého týkající se sčítání lidu na Jihlavsku.

¹² Státní okresní archiv Jihlava, fond Okresní úřad – okresní národní výbor Jihlava 1850–1949 – prezidiální spisy, kart. 21, inv. č. 3099.

¹³ Hlasy ze západní Moravy, 4. 1. 1901: Z Jihlavy, 18. 1. 1901: Sčítání lidu v Jihlavě, 25. 1. 1901: Sčítání lidu v Želeticích, 25. 1. 1901: O sčítání lidu v Jihlavě, 15. 2. 1901: Z Brtnice (sčítání lidu), 22. 2. 1901: Sčítání lidu ve Znojmě, 15. 3. 1901: Interpelace pro násilnosti při sčítání lidu, 29. 3. 1901: Moravská řeč.

zaměstnavatelem, jež vedlo k nepravdivému zápisu obcovací řeči u dělníků. Ve Svitavách si stěžovalo hodně Čechů, avšak s jedinou výjimkou (občan byl pozván na radnici a nucen vyplnit znovu sčítací arch, a to německy, neboť to původně učinil česky) nebylo prokázáno přímé ovlivňování. V Moravském Krumlově dal starosta ve známost, že osobám pověřeným vyplněním sčítacích archů dává volnost v tom, jestli nechají formuláře vyplnit důvěrníky. Vyplňování se dělo v Německém domě, respektive v české soukromé škole.¹⁴

Problém sčítání obcovací řeči v obcích na jazykové hranici, kde bylo obyvatelstvo bilingvní, dobře naznačila stížnost na sčítání v obci Labutice na Litovelsku, zmíněná v jedné interpelaci na moravském zemském sněmu.¹⁵ Zatímco interpelace tvrdila, že v obci byly 2/3 obyvatelstva zapsány s německou obcovací řečí, i když vůbec neumí německy, odpověď místodržitele poukázala na kolísavé výsledky předešlých sčítání (1880: 150 Němců a 41 Čechů, 1890: 80 Němců a 134 Čechů, 1900: 170 Němců a 38 Čechů), jež považovala za důsledek toho, že obyvatelstvo je převážně bilingvní a změny poměrů nastaly v důsledku reakcí na lokální poměry. Jednání o zřízení německé školy v obci prý vzbudilo nacionální pnutí.¹⁶

Táž sněmovní interpelace si stěžovala na to, že ve venkovských obcích okresu Moravská Třebová působili jako sčítací komisaři členové německého nacionálního spolku Bund der Deutschen Nordmährens. Na tuto výtku moravské místodržitelství přímo neodpovědělo, jen uvedlo všeobecnou frázi, že sčítání tam proběhlo zcela podle pravidel a nebyly vzneseny žádné stížnosti.¹⁷

Dosti napjatá situace se vyvinula v severomoravském Zábřehu. Už v souvislosti se sčítáním lidu v roce 1900 zde poměrně ostře vystupovalo české periodikum Moravský sever, založené teprve v prosinci 1900. Ze Zábřehu přišla stížnost, že tamní továrník a předseda Bundu der Deutschen Nordmährens Hermann Brass si nechal předvolávat dělníky do své kanceláře a při neudání německé obcovací řeči vyhrožoval propuštěním. Oznamovací listky prý ne-

¹⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále AVA), fond Innenministerium (dále MdI)–Allgem., kart. 2364, sign. 33/1 in spezie, spis č. 8379 ex 1910, Zusammenstellung I: Anregungen zur Abänderung der Rubrik „Umgangssprache“ und Beschwerden aus Anlass der Durchführung der Volkszählung vom Jahre 1900, okresní komisař Ritter von Tarnóczy (zaměstnanec ministerstva vnitra), 27. ledna 1910. Ke Znojmu detailně Moravský zemský archiv Brno, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5627.

¹⁵ Interpelace poslance Václava Šileného a spol. na místodržitele ve věci poměrů při posledním sčítání lidu na Moravě. Viz *Sněmovní list o sezení moravského sněmu zemského*, V. zasedání, 12. sezení z 21. června 1901, s. 215–217.

¹⁶ AVA, MdI–Allgem., kart. 2358, sign. 33/1 in spezie, spis č. 24670 ex 1901, zpráva moravského místodržitelství ze dne 21. března 1901.

¹⁷ Tamtéž.

byly rozdány do jednotlivých bytů, nýbrž je vyplňovali majitelé domů. Okresní hejtmanství uvedlo k provedenému šetření, že nezajistilo jediného svědka, jenž by potvrdil ovlivňování nebo nátlak ze strany Brasse. Dále uvedlo, že při revizi sčítání byl počet lidí s českou obcovací řečí zvýšen z 650 na 761, aniž by jakkoliv zdůvodnilo, proč byl zápis u řady lidí nesprávný. Uvedlo jen, že se k němu dostaly stížnosti týkající se zápisu obcovací řeči v Zábřehu a třech dalších obcích, a že bylo provedeno vyšetřování, které, pokud prokázalo nesprávnosti, vedlo k nápravě.¹⁸

K roku 1900 se objevily stížnosti, které se týkaly Moravské Ostravy a okolních moravských obcí. Mohla k tomu přispět kromě výrazných germanizačních tendencí i skutečnost, že Moravská Ostrava se v té době stala sídlem samostatného politického okresu, zatímco v předchozím sčítání patřila k politickému okresu Místek.

České národní spolky na severní a východní Moravě usilovaly před sčítáním lidu o cílevědomější agitaci. Již 19. července 1900 se na nejvýraznější osobnost českého národního života na Ostravsku, Edmunda Palkovského, obrátil ústřední výbor Národní jednoty pro východní Moravu s výzvou, aby se svými spolupracovníky znalými místních poměrů zahájil přípravné práce v souvislosti se sčítáním lidu. S podobným podnětem se olomoučtí obrátili i na JUDr. Františka Táborského v Mor. Ostravě a JUC. Františka Hradečného ve Vítkovicích. Výzva kromě dobové národní argumentace neuvádí nic konkrétního a vyjadřuje očekávání, že prosbě bude vyhověno.¹⁹ O několik týdnů později (12. 8. 1900) se na Palkovského ve stejné věci obrátil Kroužek Moravanů pro sčítání lidu, který žádal, aby mu do konce měsíce byla zaslána zpráva „co zamýšlíte ve Vašem městě podniknouti, aby lid byl o důležitosti sčítání poučen a před terorismem chráněn.“²⁰

O tom, zda Palkovský zorganizoval nějakou konkrétnější akci, nevíme, v každém případě se objevily stížnosti, i když jejich výsledek nebyl zřejmě pro české aktivisty povzbuzující.

Okresní hejtmanství v Moravské Ostravě přikázalo 5. března 1901 obecním představenstvům v Moravské Ostravě, Vítkovicích a Přívoze, aby provedla prošetření stížností na regulérnost sčítání lidu, které se objevily v interpelaci poslanců říšské rady Viléma Kurze, Václava Šíleného a Vác-

¹⁸ Tamtéž; BRIX, E.: *c. d.*, s. 330–333. Státní okresní archiv Šumperk, fond Okresní úřad Zábřeh – presidiální spisy, inv. č. 103.

Podrobně k Brassovu působení viz POPELKA, P.: *c. d.*

¹⁹ Archiv města Ostravy (dále jen AMO), pozůstalost Edmunda Palkovského, inv. č. 65.

²⁰ AMO, pozůstalost Edmunda Palkovského, inv. č. 68.

lava (Věnceslava) Hrubého aj., přednesené 27. února 1901.²¹ K příkazu byl připojen výpis z interpelace kritizující německou agitaci zaměřenou proti českému obyvatelstvu; v Moravské Ostravě měly být vyplňovány oznamovací lístky majiteli domů a ne přednosty domácností; ve Vítkovicích prý chodili komisaři dům od domu a zapisovali každého dělníka, který posílal děti do německé školy, jako Němce, bez ohledu na to, zda uměl německy nebo ne; v Přívoze ve slévárně toho, kdo neuměl německy, údajně zapisovali jako Poláka, i když o polštině neměl ani ponětí, a každý, kdo uměl německy, byl zapisován za Němce.

Moravskoostravské obecní představenstvo prošetřovalo v rámci iniciovaného šetření stížnost krejčích Josefa Korneta [správně Karneta, byl současně národně sociálním redaktorem], Josefa Sadila a Ernsta Bauera, kteří tvrdili, že majitel domu na Schubertstraße 804 špatně uvedl jejich obcovací řeč jako německou. Zjistilo, že všichni byli zapsáni s českou obcovací řečí. Současně byla odmítnuta ústní žádost adjunkta c. k. daňového úřadu Kanii o nahlédnutí do sčítacích operátů týkajících se nejen jeho osoby, ale i kolegů. Spokojil se s tím, že mu byla zapsána česká obcovací řeč, další (tj. písemnou) žádost o nahlédnutí do spisů už nepředložil.²²

Nejrozsáhlejší a nejsložitější šetření bylo provedeno ve Vítkovicích. V protokolu sepsaném představenstvem obce pro okresní hejtmánství se uvádí, že obecní představenstvo Vítkovic nemohlo sčítání samo provést svými orgány, a tak z usedlého obyvatelstva v obci bylo vybráno za sčítací komisaře „třicet inteligentních známých osobností“, které byly příslušně vyškoleny. Nedošlo k žádnému ovlivňování, jak se o tom píše v interpelaci, která vůbec neodpovídá pravdě, sčítací komisaři nevyvíjeli žádný nátlak. Všech třicet komisařů bylo předvoláno a ti sdělili, že uváděli do dokumentů jen pravdu. Pronajímatelé respektovali sdělení nájemníků. Sami komisaři ve svých písemných vyjádřeních konstatovali, že jsou s prací, kterou odvedli, spokojeni. Většinou uváděli, že sčítání neměli žádné námitky. Někteří komisaři sami vyplňovali obcovací řeč, podle toho, jak si sčítání přáli. Komisaři Max Hornung, Johann Frenzel a řada dalších tvrdili, že se o národnost [sic] stran nestarali. Z výpovědí je zřejmé, že považovali obcovací řeč za národnost. Mnohé odevzdávané oznamovací lístky už byly předem vyplněny, komisaři text respektovali. Podobně se vyjadřovali komisaři s českými nebo polskými příjmeními (Ruža-

²¹ Poslanec Hrubý působící na Těšínsku byl sice zvolen v českém obvodu Slaný, Louny a Kladno, ale považoval se za zástupce Slezska. Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrathes im Jahre 1901, XVII. zasedání, 12. sezení z 27. 2. 1901, s. 691–694.

²² AMO, fond Okresní úřad Moravská Ostrava – prezidiální spisy, kart. 2, inv. č. 71, čj. 129 (tam jsou uloženy i spisy týkající se Vítkovic a Přívozu).

lowsky, Baczak, Sekanina, Ťoupalík, Žaludek, Ochrana), kteří do protokolu uváděli, že se sčítaných výslovně ptali, zda si přejí uvést obcovací němčinu, češtinu nebo polštinu.

Starosta obce Vítkovic v průvodním dopise konstatoval, že sčítací komisaři byli spolehliví, inteligentní atd., že výsledný elaborát byl zpracován k plné spokojenosti, všechny protokoly měly být v pořádku, nevyskytly se žádné námitky. Z toho usoudil, že fakta v interpelaci byla nejen nepřesná, ale i nepodložená. Zprávu představenstva poslal okresnímu hejtmanství nejen na vědomí, ale žádal, aby byla předložena i nadřízeným orgánům.

Starosta obce Přívozu byl stručnější, nepovažoval za nutné provést nějaké rozsáhlejší šetření. Jeho závěry byly v podstatě stejné jako názor jeho kolegy z Vítkovic, nicméně hodnotící postřehy se zdají být poněkud věcnější a zajímavější. Stížnosti uvedené v interpelaci odmítl, k žádným nepřístojnostem při sčítání lidu podle něj nedošlo. Tvrzení, že němečtí agitátoři se na českém obyvatelstvu dopouštěli přehmatů, je přinejmenším nesprávné, protože, jak starosta zjistil, v obci žádná německá agitace nebyla: „Naši občané si ostatně většinou sami vyplňovali oznamovací lístky, případně jim pomáhali jejich známí nebo důvěryhodné osoby. Pouze u Severní dráhy a u velkých podniků dělníkům v tom pomáhali důvěryhodní úředníci. Sčítací komisaři je potom ještě jednou se sčítanými prohlíželi, což se zejména týkalo údajů o obcovací řeči. Naopak musím poznamenat, že z české strany byla při sčítání lidu vedena horlivá činnost a agitace, najatí lidé, např. to byl syn zdejšího obecního sluhy Emil Polášek, chodili dům od domu a nabízeli se lidem, že jim vyplní za úplaty oznamovací lístky. ... V každém případě je nesprávné a nepravdivé, že každý kdo neuměl německy, byl zapsán jako Polák, i když neměl o polštině ani ponětí a kdo uměl německy, byl zapsán jako Němec.“ Starosta také uvedl, že nelze posoudit stížnost týkající se slévárny, protože v obci žádná slévárna není.

Výsledky šetření ve všech třech obcích pak odeslal okresní hejtmán 9. března 1901 na místodržitelství s tím, že poslaneckou stížnost odmítá.²³

Průběh sčítání lidu v roce 1900 na Moravě shrnul z pohledu vládnoucí moci ve svém vyjádření k četným interpelacím na moravském zemském sněmu místodržitel hrabě Karel Emanuel ze Žerotína. Ten konstatoval, že stížností na průběh sčítání lidu bylo na Moravě jen málo. Na místodržitelství přišla stížnost pouze z jednoho místa, na okresní hejtmanství pak byly údajně podány jen nečetné stížnosti. Ty byly řádně prošetřeny a v případech

²³ Viz předchozí poznámka.

zjištěného pochybení již došlo k nápravě.²⁴ Avšak naznačené kauzy a četné novinové články ukazují, že problém byl hlubší a že již v roce 1900 mělo sčítání lidu z nacionálního hlediska na Moravě poměrně nezanedbatelný konfliktní potenciál.

Následující sčítání lidu se uskutečnilo o deset let později. Podle Emila Brixeho měl na provedení sčítání lidu v roce 1910 (respektive na počátku roku 1911) na Moravě pozitivní vliv tzv. Moravský pakt a nedošlo při něm, na rozdíl od Čech a Slezska, k vzestupu nacionálních konfliktů. Přesto se i na Moravě objevily po sčítání 1910 téměř výlučně české protesty na způsob zaznamenání obcovací řeči.²⁵ Brix svou tezi založil na výzkumu materiálů předlitavského ministerstva vnitra. Na základě dokumentů vzešlých z činnosti nižších instancí státní správy, které jsme studovali, se domníváme, že je Brixův závěr nepřesný. Sčítání obcovací řeči v rámci sčítání lidu v roce 1910 se jeví jako velmi konfliktní a ani stížnosti iniciované německými aktivisty nebyly ojedinělé, byť ty české převažovaly.

Soudě podle materiálů dochovaných ve fondech moravského místodržitelství, největší množství stížností týkajících se zápisu obcovací řeči řešily státní úřady na Moravě v případě Olomouce a Znojma. Řádově se jednalo o desítky případů.²⁶ Na Olomoucku se jednalo nejen o vlastní město, ale také o tehdy samostatné Nové sady (1919 připojeny k Olomouci), kde část českého obyvatelstva bojkotovala sčítání, neboť němečtí sčítací komisaři odmítali vyplňovat popisné archy²⁷ česky. Podle informací z tisku byl bojkot, podporovaný intervencí poslance a národního aktivisty Richarda Fischera, nakonec úspěšný a okresní hejtmanství vyslalo k dokončení sčítacích prací své úředníky.²⁸

V samotné Olomouci se prokazatelně odehrál nátlak radnice během sčítání a revizního řízení. Moravský místodržitel napsal v polovině ledna 1911 olomoucké městské radě, že obdržel stížnosti, že během revizí a vyřizování reklamací je u sčítanců na radnici bez jejich vůle nebo po přemlouvání přepisována česká obcovací řeč na německou. S odkazem na legislativu připomenul zákaz ovlivňování. O několik dní později městské radě napsal, že se

²⁴ Odpověď místodržitele na interpelaci Vincence Ševčíka a Antonína Cyrila Stojana ve věci výsledků sčítání lidu na Moravě. *Sněmovní list o sezení moravského sněmu zemského*, V. zasedání, 21. sezení ze 4. 7. 1901, s. 544.

²⁵ BRIX, E.: c. d., s. 334.

²⁶ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5631–5636.

²⁷ O dvou způsobech sčítání obyvatelstva viz pozn. č. 9.

²⁸ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630; *Sčítání lidu na Novosadech*. Pozor, 5. 1. 1911, s. 3; *Na protestní schůzi v Novosadech*. Pozor, 7. 1. 1911, s. 5; *Sčítání lidu na Novosadech*. Pozor, 17. 1. 1911, s. 3.

mu z došlých stížností jeví, že se sčítání stává nacionálním bojkotem, což neodpovídá účelu sčítání.²⁹

Dochovalo se také několik protokolů reklamačních řízení o zápisu obcovací řeči v Olomouci, které jsou dosti podezřelé. Uvedeme dva příklady. Jakási Marie Dopitová v protokolu uvedla, že je sice národnosti české, ale zaměstnavatel s ní hovoří česky i německy, a ona se učí německé řeči. Proto souhlasí se zápisem němčiny, jak udal do sčítacího archu její zaměstnavatel. Uvedla, že do stížnosti na zápis německé obcovací řeči, kterou podala Národní jednota pro východní Moravu, se za ni podepsala její známá. Protokol je přitom sepsán česky! Jiná žena, Fanny Horáková, v úředním protokolu odvolala svou stížnost na zápis německé obcovací řeči. Zdůraznila, že tak činí bez nátlaku, a že údaj zaměstnavatelky, že s ní hovoří německy, je pravdivý. Protokol nevysvětluje, proč tedy Horáková stížnost podala (či spíše podepsala formulář stížnosti vyhotovený Národní jednotou pro východní Moravu v Olomouci).³⁰

Ve Znojmě proběhlo podle informace Českého politického spolku okresu znojemského v říjnu 1910 „cvičné sčítání“ – radnice nechala rozdat archy, které pak zřizenci města vyplněné sesbírali. Spolek se domníval, že radnice použije výsledků přípravných prací k tomu, aby si na základě odevzdaných archů připravila sčítání lidu a provedla je svými zřizenci v jednotlivých domech, aniž by oznamovací lístky vyplňovaly příslušné strany.³¹ Obecní rada města Znojma takové úmysly popřela a ubezpečila místodržitelství, že provede sčítání lidu oznamovacími lístky, které již byly mezi obyvatelstvo distribuovány. Policejní přihlašovací lístky rozdáváné v měsíci říjnu sloužily prý výhradně pro revizi ohlašovacích seznamů a nestačily by, aby se podle nich vyplnil oznamovací list.³² Iniciativa k aktualizaci ohlašovacích seznamů se však časově až podezřele kryla s blížícím se sčítáním lidu.

Čeští aktivisté ve Znojmě upozornili moravské místodržitelství, že oznamovací lístky byly distribuovány do jednotlivých bytů v rozporu s předpisy již 29. prosince s tím, že o den později budou sbírány (takové předčasné sbírání vyplněných formulářů bylo vskutku podezřelé – sčítací orgány pak měly několik dní, ve kterých mohly na sčítané osoby vyvíjet nátlak směřující ke změně zapsané obcovací řeči). Na základě tohoto podnětu mís-

²⁹ Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Olomouc, fond Archiv města Olomouc, registratura 1920–40, kart. 8, dopisy místodržitele olomoucké městské radě z 16. 1. 1911 a 26. 1. 1911.

³⁰ SOKA Olomouc, fond Archiv města Olomouc, registratura 1920–40, kart. 8.

³¹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5636, dopis Českého politického spolku okresu znojemského na moravské místodržitelství z 22. 12. 1910.

³² MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5636, zpráva Obecní rady Znojma moravskému místodržitelství z 27. 12. 1910.

toдрžitelství zasáhlo, telefonicky o celé situaci informovalo starostu Znojma a žádalo o okamžité zakročení.

V polovině ledna 1911 moravské místodržitelství nařídilo znojemskému magistrátu jako politickému úřadu I. instance (statutární města stála na úrovni okresních hejtmanství) prošetření informací ze dvou článků v Moravském jihu, který uvedl celkem 49 konkrétních případů, kdy mělo dojít k nejrůznější formě nátlaku na sčítané (hrozba výpovědi z nájmu bytu, propuštění z práce, ztráty penze) a ke svévolným zápisům služebního personálu či zaměstnanců s německou obcovací řečí.³³

Znojemská obecní rada začala na základě podnětu místodržitelství od 21. ledna 1911 provádět šetření a dle očekávání interpretovala všechny uvedené případy jako neproblematické, i když zdaleka ne všechny výpovědi zněly tak jednoznačně, jak by si přála. Někteří přednostové domácnosti se v protokolech vyjadřovali tak, že se služek ptali, jestli souhlasí se zápisem německé řeči. Ptát se však podle předpisů měli na to, jakou obcovací řeč chce služka zapsat, což je rozdíl. Z několika výpovědí pomocníků bydlících v domácnosti zaměstnavatele rovněž vyplývá, že domácí páni na ně de facto vyvíjeli nátlak, když chtěli zapsat češtinu – argumentovali jim, že v domácnosti se mluví německy. V jednom případě přednosta domácnosti připustil, že se služby na obcovací řeč přímo neptal, ale protože se na všechny údaje do oznamovacího lístku doptával německy a ona nevyjádřila přání být zapsána s českou řečí, zapsal jí německou obcovací řeč. Služka u úřadu požádala o změnu na češtinu, neboť zaměstnavatel se jí výslovně nezeptal. Několik služek protokolárně uvedlo, že souhlasí se zápisem německé obcovací řeči – v těchto případech je možno předpokládat nátlak, ale není to dokazatelné. Obdobně i zaprotokolovaná výpověď řeznického učně, který sdělil, že prosí o zapsání české obcovací řeči, protože mluví více česky, než německy, naznačuje předchozí nátlak.

Znojemská radnice navzdory odmítavému postoji ke všem stížnostem musela provést po čtrnáctidenním šetření v řadě případů opravu ve prospěch české obcovací řeči. Zpráva moravskému místodržitelství, která celé šetření rekapitulovala, podle našeho názoru obsahuje ještě jednu nezákonnost, která však „prošla“. Jedná se o odůvodnění případu, kdy byla služka proti své vůli zapsána s německou obcovací řečí. Obecní rada napsala, že jejímu přání nemohlo být vyhověno, neboť v domácnosti, kde slouží, se užívá výhradně němčina a obcování v domácnosti určuje i její jazyk obcování. Toto je jasně

³³ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5636, nařízení moravského místodržitelství Obecní radě Znojma ze 17. 1. 1911. V roce 1910, na rozdíl od předchozích sčítání lidu, už předpisy jasně říkaly, že nerodinní členové domácnosti udávají údaje sami za sebe.

v rozporu se sčítacími předpisy, podle nichž byla směrodatné jen subjektivní deklarace sčítaného, která nemohla být předmětem žádné verifikace na základě objektivních skutečností.³⁴

V souvislosti se sčítáním lidu v Brně padaly stížnosti z české i německé strany, přičemž oba tábory se obviňovaly z téhož – nátlaku majitelů domů na podnájemníky, ať zapíší tu či onu obcovací řeč. Úřední šetření potvrdilo oprávněnost stížnosti Jednoty voličů brněnských v čele s poslancem JUDr. Ladislavem Pluhařem na majitele domu v Měšťanské ulici 49, Josefa Freischlaga, který svolal nájemníky na 30. prosince odpoledne do bytu domovníka, aby bylo provedeno sčítání. Oznamovací listy jim přitom vůbec nebyly rozdány. Vše zapisoval neznámý komisař, údajně z radnice. Podle zprávy sčítacího komisaře byla tato činnost zastavena na základě stížnosti po telefonickém upozornění sčítacího úřadu. V podstatě prokázána byla i oprávněnost stížnosti na majitele domu Gottharta Pacáka, jenž měl nutit podnájemníky k zápisu německé obcovací řeči pod pohrůzkou výpovědi z bytu. Jeden z nájemníků, Josef Zimmer, sice nátlak popřel s tím, že mu Pacák jako majitel domu řekl, ať udá řeč, kterou mluví v domácnosti, a že mu oznamovací lístek vyplnil soused. Německou obcovací řeč domácnosti prý udal sám se zdůvodněním, že jeho děti chodí do německé školy Nicméně podle podpisu (Cimr) i toho, že vypovídal česky, je jasné, že německy vůbec neuměl.³⁵

Další stížnosti, které padly v souvislosti se sčítáním lidu v Brně, se nepotvrdily. Například jedna německá stížnost směřovala na správce domu v Lautengasse 7 – údajně měl nájemníky nutit k zápisu české obcovací řeči s tím, že jinak dostanou výpověď. Jeho hrozby prý byly o to účinnější, že byl současně vlastníkem koloniálu a nájemníci – vesměs dělníci – u něj měli dluhy. Šetření bylo negativní, konstatovalo, že z osmi bytových stran v domě je polovina zapsána s německou obcovací řečí. Stejně dopadla česká stížnost na majitele domu Ottokara Žofku. Podnájemníci, které měl nutit k zápisu německé obcovací řeči, měli ve sčítacích materiálech zapsanu češtinu.³⁶ Německá stížnost směřovala také na domovníka jménem Kučera, jenž měl v domech na Olomoucké ulici č. 3 a 5 přinutit bytové strany vyplnit oznamovací lístky česky a s českou obcovací řečí. Revizor Benda na to podal vyjádření, že

³⁴ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5636, zpráva Obecní rady Znojma moravskému místodržitelství z 4. 2. 1911.

³⁵ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5631.

³⁶ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5631.

Kučera upozornil strany, že mají zapsat českou řeč, když neumí německy. Dotyčné strany však tomuto nepřikládaly váhu.³⁷

Napětí nepanovalo pouze v Brně, Znojmě a Olomouci, ale také v řadě dalších moravských měst a menších obcí. Značná nervozita panovala v Kopřivnici na Příborsku. Jednalo se původně o jazykově českou obec, která prodělala na přelomu 19. a 20. století průmyslový boom. V roce 1900 v ní žilo 3 228 obyvatel, z toho pouze 385 obyvatel německé obcovací řeči. Německé vedení kopřivnické vagonky však hodlalo situaci při posledním předválečném sčítání lidu změnit. Dne 30. prosince 1910 svolal vrchní inženýr vagonky Riedl všechny zaměstnance do jídelny závodu, aby k nim promluvil o záležitostech spojených se sčítáním lidu. Na jednání podle dochovaných dokumentů padlo i sdělení, že výskyt alespoň 20 % osob s německou obcovací řečí opravňuje k úřadování radnice v obou zemských jazycích, přičemž vedení továrny vyzvalo přítomné, aby do sčítacích archů uvedli německou obcovací řeč a nenechali se pomýlit sčítacími komisaři.³⁸

Vedení továrny dále usilovalo o to, aby byl sčítacímu aktu v dělnických ubytovnách přítomen zástupce vedení továrny s odůvodněním, že se jedná o zástupce majitele domu a že se tím ulehčí sčítání. Stěžovalo si proto na jednoho sčítacího komisaře, jenž měl odmítnout provádět sčítání v závodních kasárnách v přítomnosti zástupce továrny. Představitelé české obecní samosprávy následně snesli konkrétní příklady pohrůzek a svádění ze strany úředníků a mistrů vagonky ve směru k udávání nepravdivých informací při sčítání obcovací řeči. Na svévolné jednání kopřivnické vagonky a nemístný nátlak hned v počátku upozornil místodržitelství i zemský poslanec Josef Kadlčák a samotní sčítací komisaři (jmenovaní českou radnicí). Telegrafickou stížnost ministroví vnitra Quidovi von Haerdtl podal 5. ledna 1911 i tehdejší poslanec předlitavské říšské rady Tomáš Garrigue Masaryk. Uvedl v ní, že dělnictvo je vedením kopřivnické vagonky při sčítání lidu zcela nepatřičně ovlivňováno a ohrožováno. Masaryka přiměl k tomuto kroku případ dělníka Františka Volného, který si stěžoval na to, že jej vyzýval jeho mistr k přihlášení se k německé obcovací řeči. V opačném případě si měl být dělník vědom toho, že jej už nebude továrna potřebovat. Dotyčný mistr posledně uvedený výrok však při výslechu popřel.³⁹

³⁷ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, stížnost odeslaná na moravské místodržitelství 4. ledna 1911.

³⁸ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, Zl 19194, okresní hejtmanství v Novém Jičíně na prezidium místodržitelství, 2. ledna 1911.

³⁹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, Zl 471, okresní hejtmanství Nový Jičín na prezidium místodržitelství v Brně, 8. ledna 1911.

Zástupce místodržitelství, který z podnětu stěžovatelů (jak továrny, tak radnice a sčítacích komisařů) prováděl v Kopřivnici šetření, celou kauzu uzavřel s tím, že sčítací komisaři konají svoji práci korektně, a že nezjistil konkrétní fakta, která by svědčila o ovlivňování při sčítání lidu. Není se čemu divit, pokud inkriminované osoby při šetření protokolárně neuvedly nátlak a zápis „špatné“ obcovací řeči, nemohly úřady ani nic dělat. Starosta Kopřivnice byl okresním hejtmánstvím vyzván, ať uvede konkrétní případy vyhrožování ze strany úředníků a mistrů vagónky, načež prohlásil, že mu je několik případů známo, ale že je neuvede s ohledem na materiální nevýhody, které by z toho plynuly dotyčným osobám (zjevně tím myslel vyhazov z práce). Na to mu představitelé okresního hejtmánství sdělili, že úřad nemůže zakročit proti konkrétním osobám na základě stížností abstraktní povahy, nicméně bude varovat vedení továrny, aby se zdrželo agitace na dělníky.⁴⁰

Kopřivnická vagónka však nebyla zdaleka jedinou firmou na Moravě a ve Slezsku, na kterou padl v souvislosti se sčítáním lidu stín podezření z nátlaku na zaměstnance. Hodonínské okresní hejtmánství prošetřovalo informaci zveřejněnou v Lidových novinách, že Redlichova cihelna v Hodoníně vyplňovala svým dělníkům sčítací archy. Šetření potvrdilo pravdivost informace. Firma se k této praxi doznala v případě osazenstva dělnických ubytoven. Místodržitelství jí nařídilo, že formuláře musí rozdat k vyplnění dělníkům.⁴¹ Národnostní třenice související se sčítáním lidu často propíral zvláště v prvních měsících roku 1911 také místní tisk reprezentovaný sociálně demokratickými novinami Slovácko a novinami německé pokrokové strany Gödinger Zeitung. Obě strany se obviňovaly fakticky z téhož, primárně z nacionálních štvanic a teroristické agitace.

Zcela specifická situace pak panovala ve Vítkovicích, městě plně ovládaném mamutím železářským a báňským koncernem. Moravský zemský a současně říšský poslanec František Staněk při kontrole zjistil, že byl spolu s celou rodinou zanesen s německou obcovací řečí.⁴² S tímto rodákem ze Strmilova na Českomoravské vrchovině, předsedou moravské organizace agrární strany, který v době sčítání bydlel v tehdy již městě Vítkovice ve správním okrese Moravská Ostrava, je spojena zajímavá kauza, která se svým způsobem týká i sčítání lidu v roce 1910.

⁴⁰ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, Zl 471, zpráva místodržitelského koncipisty Lothara von Strobl okresnímu hejtmánství v Novém Jičíně z 5. ledna 1911, respektive zpráva okresního hejtmánství v Novém Jičíně prezidiu místodržitelství z 2. ledna 1911.

⁴¹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630.

⁴² BRIX, E.: c. d., s. 335.

Počátkem března 1910, když poslanec nebyl doma, dostavili se do jeho domu městský strážník č. 14 a městský úředník z Vítkovic Krause. Žádali lánanou češtinou poslancovu manželku, aby vyplnila formulář, jenž měl, podle jejich vyjádření, sloužit pro účely sčítání lidu. Ta řekla, že se v takových věcech nevyzná, úředníci ji proto požádali, aby poskytla příslušná data a že si formulář vyplní sami. Když odmítla, formulář jí nechali s tím, ať ho vyplní manžel a odešle. (Formulář byl přiložen ke spisům na okresním hejtmánství, připomínal písemnosti používané při sčítání lidu, ale místo „obcovací řeč“ byla uvedena „národnost“ – Nationalität). Po návratu poslanec Staněk zjistil, že akce byla prováděna na mnoha místech ve Vítkovicích a že mělo jít o sčítání lidu.⁴³

Staněk reagoval okamžitě. 9. března 1910 poslal moravskému místodržiteli baronu Karlu Heinoldovi telegram, v němž uvedl, že starosta Vítkovic prostřednictvím svých úředníků a policie provádí sčítání lidu jen s použitím německých tiskopisů. To bylo podle něj protizákonné a mohlo by dojít k falšování sčítacích listin. Jménem české menšiny žádal o ochranu a zákrok politických úřadů.

10. a 11. března 1910 sdělilo okresní hejtmánství poslanci Staňkovi (česky), že obdrželo telegram z místodržitelství ohledně soukromého sčítání lidu ve Vítkovicích. Nemělo však jít o nějaké přípravné práce k oficiálnímu sčítání lidu, ale o přípravu „Städtebuchu“, k němuž nechal starosta sbírat potřebné údaje. Městští úředníci chodili od domu k domu, formuláře byly jednojazyčné, vyplňoval je úředník, sčítaný mohl odpovědi odepřít. Obecní strážník neměl se sčítáním nic společného, byl jen průvodcem zmíněných úředníků. Formulář měl být Staňkovi ponechán v jeho bytě omylem. Okresní hejtmán nemůže nijak zakročit, poslanec má možnost odvolat se prostřednictvím okresního hejtmánství k místodržitelství do 14 dnů.

Staněk využil možnosti a odvolal se už 11. března prostřednictvím moravskoostravského advokáta JUDr. Bohumíra Šavrdy. Jednání považoval za nezákonné. Jako svědka si vzal majitele domu a pekařství Paučka a společně zašli na okresní hejtmánství, kde přednesli stížnost okresnímu komisaři Josefu Žilkovi. Žilka se telefonicky spojil s vítkovickým obecním sekretářem Stuchlým, který mu měl sdělit, že jde o sčítání úředníků vítkovických závodů.⁴⁴ To Staněk považoval za nejpnou výmluvu, protože úředníci navštěvo-

⁴³ Všechny materiály k této kauze jsou uloženy v AMO, Okresní úřad Moravská Ostrava – přesidiální spisy, kart. 7, inv. č. 462, čj. 144.

⁴⁴ Okresní komisař Žilka v pozdějším prohlášení z 25. března 1910 uvedl, že mu obecní sekretář Stuchlý odpověděl, že ve Vítkovicích žádné sčítání není zamýšleno a že městská obec shromažďuje jen některé statistické údaje pro vlastní potřebu (das brauchen wir für unsere Zwecken). V tomto smyslu byli pan poslanec a jeho doprovod p. Joh. Pauček informováni a lze se

vali i soukromé osoby a on také nebyl vítkovickým úředníkem. Divil se tomu, proč by samospráva měla dělat práci za železářny a zjišťovala jim údaje. Nebo je samospráva loutkou, které závody poroučejí? A v tomto duchu odvolání dále rozváděl. Tvrzení, že obecní představenstvo sbíralo materiály pro Städtebuch vydávaný C. k. ústřední statistickou komisí, mu přišlo podivné, protože podle jeho informací uvedená komise Vítkovice o podobné zjišťování nepožádala, ani v jiných městech se takové akce nepořádaly.⁴⁵ Z toho měl každý poznat, že jde o smyšlenku stejně jako Stuchlého tvrzení, že jde o sčítání úředníků. Za podivné měl i tvrzení, že kdo nechce, nemusí poskytovat žádné údaje, neboť odporovalo postupu úředníků vůči jeho manželce, „Co je to za statistiku, kterou může každý vyplnit podle svého nebo ji nebude vyplňovat vůbec?“ Formuláře pro Städtebuch byly tištěny v tiskárně Amende a Holan ve Vítkovicích; proč by zrovna tam Ústřední statistická komise nechala formulář tisknout? Několikastránkové odvolání dále líčí situaci ve Vítkovicích, kde pro „vítkovické závody neplatí žádný zákon a samospráva k tomu přihlíží“ ... „lidé na nich závislí se nechávají zapsat do německého katastru, aby neměli nepříjemnosti“ ... „okresní hejtmanství nemá zmužilost stížnosti lidí a v novinách vyšetřovat“. Podle Staňka smysl celé akce spočíval v tom, aby nebylo napočítáno v městě více než 20 % Čechů, aby se tak město stalo „jednojazyčným“, aby se zabránilo založení české měšťanky atd. Žádal, aby se věc vyšetřila a dodržoval se zákon.

Místodržitelství si s odpovědí dalo načas. Okresní hejtmanství mu již 11. března sdělilo, že ve věci nebude nic podnikat. Místodržitelství napsalo moravskoostravskému okresnímu hejtmanství (česky) 19. srpna 1910: „Ani c. k. místodržitelství nenalezá důvodu, aby podle ustanovení § 104 obecního řádu něčeho jiného nařídilo, poněvadž obci žádný předpis nebrání, aby statistická šetření prováděla. Se stanoviska zákona o sčítání lidu bylo by c. k. úřadům zakročiti jen tehdy, kdyby soukromé sčítání obyvatelstvo uvést mohlo v omyl, že se jedná o sčítání státní anebo kdyby to úřední sčítání ruši-

domnívat, že pravděpodobně akceptují toto vysvětlení, že to je sčítání pro potřeby těžířstva. O sčítání úředníků Vítkovického horního a hutního těžířstva nebyla vůbec žádná řeč a tak by se měl příslušný pasus stížnosti chápat jako nedorozumění.

⁴⁵ Staněk neměl v tomto případě pravdu, Vítkovice byly zařazeny do XIII. a XIV. svazku (1909, 1910) Österreichisches Städtebuch. Na druhou stranu, mezi údaji publikovanými v této statistické řadě pro jednotlivá města nefigurovala národnost, nýbrž obcovací řeč – srov. KLADIWA, Pavel: *Statistická řada Österreichisches Städtebuch – opomíjený pramen ke studiu hospodářských, sociálních a demografických poměrů velkých měst českých zemí*. Časopis Matice moravské, 124, 2005, č. 2, s. 499–508.

lo. „Okresní hejtmanství odeslalo „Vašemu Blahorodí“ Staňkovi tento názor s tím, že se může do čtyř týdnů odvolat.“⁴⁶

Kauza nasvědčuje tomu, že úřady neodvedly precizní práci. Úředníci si skutečně mysleli, že jde o sčítání lidu a věc nebyli schopni sčítaným vysvětlit, ani obecní tajemník nezjistil, oč jde. Okresní hejtmanství i místodržitelství byly i po několika měsících přesvědčeny o tom, že se jedná o nějaké soukromé sčítání a v tomto duchu byla koncipována odpověď stěžovateli; zjištění skutečného stavu u C. k. ústřední statistické komise by jim případ zřejmě objasnilo.

Čeští poslanci za Ostravsko Fajfrlík, Staněk a Prokeš zaslali 3. ledna 1911 místodržiteli telegram, v kterém upozorňovali na protizákonný průběh sčítání v Moravské Ostravě, Přívoze a Vítkovicích. Většina obyvatel prý k tomuto dni ještě neobdržela sčítací archy. Obcovací řeč pak byla dílovedoucími a obecními agitátory svévolně zapisována bez svolení sčítaných osob. Řadu problémů při sčítání reflektoval denní tisk, na české straně v první řadě Ostravský deník, který poměrně obsírně informoval o množství údajných nepřístojností při sčítání lidu s udáním konkrétních příkladů. Upozornil především na silný tlak místních velkých zaměstnavatelů, v první řadě Vítkovických železáren a místních těžířstev, spojený s výhrůzkou ztráty zaměstnání.

V reakci na telegram ostravských poslanců nařídil místodržitel celou situaci prošetřit. Již 5. ledna zaslalo okresní hejtmanství v Moravské Ostravě zprávu o průběhu sčítání lidu v Moravské Ostravě, Přívoze a Vítkovicích. Okresní hejtmanství v první řadě konstatuje, že přes značný podíl negramotného obyvatelstva bylo zvoleno samosčítání (sčítání formou oznamovacích lístků) a ne sčítání popisnými archy, a to jednak kvůli značné jazykové rozmanitosti a s tím souvisejícím problémům s nasazením sčítacích komisařů, jednak kvůli stížnostem národních agitátorů pro případ, když by se sčítalo prostřednictvím komisařů. Hejtmanství potvrdilo, že skutečně v některých případech ještě nebyly vydány sčítací archy, a to především v některých koloniích, kde byli obyvatelé informováni, že si je mají vyzvednout v kanceláři správy kolonie. Pouze v případech, kdy o to obyvatelé kolonií požádali, mohli si nechat sčítací arch, pokud toho nebyli schopni,⁴⁷ vyplnit v kanceláři (majitelé kolonií bezesporu „vítali“ zápis německé obcovací řeči, proto toto zdůraznění – pozn. aut.). Hejtmanství popřelo, že by byl v těchto případech na sčítané osoby vyvíjen nátlak. Uvedlo, že sčítací kanceláře si otevřely i růz-

⁴⁶ Koncept odpovědi je z 22. srpna 1910.

⁴⁷ Je nutno si uvědomit, že vlivem průmyslových migrací ze zaostalých regionů (Halič, Pobeskydí, Kysuce) se moravskoostravský okres vyznačoval zřejmě nejvyšší mírou negramotnosti z celých českých zemí – dle sčítání 1900 byla nad 25 %. Sčítání formou popisných archů by bylo zcela pochopitelné.

né národní spolky, které přemlouvaly obyvatele, aby si dali vyplnit archy jimi a ne orgány kolonií. Hejtmanství konstatovalo, že je zdejšímu obyvatelstvu problém sčítání zcela lhostejný, a proto zdejší úřad neneviduje žádné písemné ani ústní stížnosti, kromě stížností národních agitátorů a poslanců. Stížnosti této části veřejnosti směřují především vůči Vítkovickému hornímu a hutnímu těžářstvu a proti domovní správě ostravského stavitele Dr. Karla Krause. Úřední šetření v případech, na které upozorňoval Ostravský deník, ukázaly spíše účelovost těchto zpráv. Hejtmanství svou relaci zakončilo konstatováním, že dělá, co se v dané situaci dělat dá. Významnější zásahy a trestní řízení by pouze poskytly „střelivo“ agitátorům a ještě více zneklidnily obyvatele.⁴⁸ Toto konstatování považujeme za výstižné

Spory provázely opět sčítání lidu na Jihlavsku. Samotná Jihlava byla od roku 1865 statutárním městem, jejíž radnice byla po celé předlitavské období plně v německých rukou. Stále hlasitěji se však ozývali čeští aktivisté – podíl české menšiny ve městě se podle statistiky obcovací řeči blížil magické hranici 20 %, aby ji v roce 1910 poprvé překročil. V jihlavském politickém okrese jako celku panovala opačná situace, česky hovořící obyvatelstvo v něm mělo početní převahu.⁴⁹ Tato situace vyvolávala stejně jako v jiných obdobných případech tenzi projevující se v řadě rovin, od otázek školských a kulturních po spory o obsazování úřednických míst a přidělování veřejných zakázek. Do již rozjítřené atmosféry zasáhly střety vedené v souvislosti s přípravou sčítání lidu.

V mediální rovině se slovní přestřelky týkající se sčítání lidu 1910 odehrávaly především na stránkách místních periodik: jediného českého periodika vydávaného v Jihlavě, Jihlavských listů, a Mährischer Grenzbote. Již v říjnu referoval český tisk o německých agentech jihlavské radnice, kteří měli obcházet domy a agitovat ve prospěch německé obcovací řeči.⁵⁰

Prošetření okolností sčítání lidu vyprovokovala série článků z počátku ledna 1911, která upozorňovala na údajně neudržitelné poměry při sčítání. Národní jednota pro západní Moravu pak vyzvala 6. ledna 1911 v otevřeném listu místodržitelství k prošetření excesů souvisejících se sčítáním lidu v Jihlavě a sousedních Dřevěných Mlýnech. Místodržitelství začalo ihned jednat, avšak všechna oficiální zjištění byla negativní. V souvislosti se sčítáním byla v první polovině ledna 1911 provedena jihlavským okresním

⁴⁸ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5631, zpráva okresního hejtmanství v Moravské Ostravě na moravské místodržitelství z 5. ledna 1911.

⁴⁹ ŠTELZIG, Jan: *Demografický a politický vývoj jihlavského obyvatelstva mezi lety 1910 a 1921 na pozadí dvojího sčítání lidu*. In: Jihlavský archivní občasník, 1, 2003–2004, s. 113–153.

⁵⁰ Jihlavské listy, 22. října 1910.

hejtmanstvím namátková kontrola u šestnácti vlastníků bytů v Dřevěných Mlýnech s konstatováním, že nebyla shledána žádná pochybení. Následně okresní hejtmanství sdělilo moravskému místodržitelství, že i s přihlédnutím k výsledkům sčítání v roce 1900 není patrná žádná významnější změna v poměrech obcovací řeči, z čehož hejtmanství usuzovalo, že až na zlomek případů bylo sčítání obcovací řeči provedeno korektně a že není možné obvinít sčítací komisaře z ilegálního průběhu sčítání. Stejně tak i jihlavská městská rada opakovaně informovala místodržitelství, že není schopna pro nedostatek konkrétních případů vypracovat účelnou zprávu týkající se případných nesrovnalostí při sčítání lidu. Informace uvedené ve výzvě Národní jednoty městská rada odmítla potvrdit s tím, že doposud se k ní nedostala byť jediná stížnost na průběh sčítání lidu.⁵¹

V některých případech šly státní orgány i nad rámec toho, co byly povinny ze zákona, například po sčítání lidu v Moravském Krumlově. Zemský poslanec František Benda podal k tamnímu okresnímu hejtmanství seznam 212 sčítaných osob v Moravském Krumlově s žádostí, aby byla prověřena správnost údajů o jejich obcovací řeči. Okresní hejtmanství Bendovi oznámilo, že na jeho žádost nemůže být brán zřetel, protože není legitimován k zastupování uvedených osob. Toto rozhodnutí potvrdilo (zřejmě na základě Bendova odvolání) také místodržitelství s tím, že třetí osoby mohou upozornit úřady na případné nesprávnosti, nemají však právního nároku na provedení šetření ani na informace o průběhu šetření. Místodržitelství přesto doporučilo okresnímu hejtmanství provést šetření, které ukázalo, že informace poslance Bendy nebyly nikterak spolehlivé a vycházely patrně z nesprávných údajů. Již podle prvotního šetření nebylo totiž 84 z uvedených 212 osob v době sčítání v Krumlově vůbec přítomno, nebo byly zapsány s českou obcovací řečí, a ne s německým jazykem.

Obdobnou stížnost podal poslanec Benda také v případě Skalice (okr. Moravský Krumlov), a to se stejným průběhem i se stejným výsledkem: z 393 případů, které uvedl, se 329 osob v době sčítání ve Skalici vůbec nenacházelo, nebo byly zapsány s českou obcovací řečí.⁵²

Moravskokrumlovská kauza naznačuje, že čeští aktivisté a poslanci dávali stížnosti za nesprávné zanesení obcovací řeči možná i „preventivně“, aniž by věděli, že dané osoby nebyly zapsány s českou řečí. Mohli se dokonce domnívat, že si někteří z jedinců, které si nárokovali pro české národní společenství, zapíší německou řeč dobrovolně a nebudou mít o změnu zápisu ani zájem, přesto se na ně snažili tímto způsobem vyvinout tlak. Na druhou

⁵¹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630.

⁵² MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5634.

stranu, pokud byla radnice v rukou „německé“ strany, nemohli se ke kontrole údajů ani dostat a zjevně se nechtěli spoléhat (a ani to nebylo reálné) na to, že každý jedinec využije svého zákonného práva a dostaví se na okresní hejtmanství ke kontrole svého archu. Národní aktivisté pracující v regionech stížnosti soustřeďovali a poskytovali Národní radě české, která je předávala poslancům.⁵³

Podobná „preventivní“ stížnost byla zřejmě uplatněna i Národní jednotou pro východní Moravu v Olomouci vůči průběhu sčítání v Moravské Třebové. Okresní hejtmanství v Moravské Třebové se vyjádřilo v tom smyslu, že seznam údajně poškozených osob je nepřesný, neboť část v něm uvedených osob v době sčítání v Moravské Třebové nebydlela a že některé uvedené osoby mají ve sčítacím archu zapsanu českou obcovací řeč. Hejtmanství také upozornilo na fakt, že úřadům nebyl nahlášen ani jeden případ nepřístojnosti při sčítání.⁵⁴

Němečtí národní aktivisté z Olomouce podali stížnost ve věci údajných nepřístojností při sčítání lidu v Přerově. Přerovští Němci měli být sčítacími komisaři sbírajícími vyplněné oznamovací lístky dotazováni, jakými jazyky mluví. Komisaři měli následně Němce přemlouvat, ať dopíší i českou obcovací řeč (většina z nich mluvila i česky). Cílem této aktivity byl podle stížnosti následný výmaz německé obcovací řeči provedený sčítacími orgány vzhledem k tomu, že podle zákona bylo možné uvést jen jeden obcovací jazyk. Celá kauza skončila na místodržitelství mimo jiné i díky iniciativě zemského poslance Dr. Alfreda Fischela.

Okresní hejtmanství v Přerově posoudilo stížnost jako neopodstatněnou. Sčítání v Přerově podle něj proběhlo naprosto korektně, proškolené revizní orgány se chovaly bezchybně, a to také v německých rodinách. O záměrném oklamávání Němců ze strany sčítacích komisařů nemůže být ani řeč. Deutscher Volksrat v Olomouci, která se již dlouho angažovala ve věci sčítání lidu v Přerově, si stěžovala na nesprávné zápisy při sčítání lidu již před deseti lety a již v prosinci 1910 sestavila sčítací komisi tvořenou zástupci německých zaměstnanců drah a německých sociálních demokratů, která provedla předběžné sčítání německé národní pospolitosti (tzv. žluté lístky). Přitom všechny důrazně poučila, že každý má vyplnit sčítací formulář sám a Němec může uvést pouze jednu obcovací řeč, a to německou. Nejen vzhledem k velmi taktnímu jednání sčítacích komisařů, ale i v důsledku zmíněné ně-

⁵³ Viz Národní archiv, fond Národní rada česká, kart. 499, inv. č. 281, stížnosti při provádění sčítání lidu na Moravě 31. října 1910.

⁵⁴ Dotyčné osoby se nedostavily k výslechu ani do Březové, ani do Třebové. MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5634, zpráva Okresního hejtmanství v Moravské Třebové moravskému zemskému místodržitelství z 10. února 1911.

mecké „osvěty“ před sčítáním, byl podle hejtmanství fakticky vyloučen německou stranou popisovaný „český násilný akt“. Stanovisko hejtmanství bylo podepřeno i zprávou starosty Přerova Dr. Donáta Tichého, který uvedl, že revizním komisařům bylo jednoznačně sděleno, že obcovací řeč může být uvedena pouze jedna a že si mají sčítání formuláře vyplnit sčítání sami. Pouze na žádost majitelů bytů mohly být formuláře vyplňovány i revizním komisařem. Tichému nebyl znám žádný sporný případ.⁵⁵

Prostějovský list *Deutsche Stimme* přinesl v polovině ledna 1911 informaci o údajném vměšování se obecních orgánů do průběhu sčítání lidu. Jelikož článek neobsahoval žádné konkrétní případy, okresní hejtman se dohodl s místními německými politickými stranami, že mu osobně nahlásí případné kauzy tohoto typu. Následně byl informován o čtyřech případech, při nichž měly revizní orgány postupovat nekorektně. Hejtman nařídil provést výslech revizních orgánů a revizi zápisů v inkriminovaných oznamovacích lístcích, přičemž šetření prokázalo, že ve dvou případech byly zápisy korektní, ve dvou však nikoliv. Dva nekorektní případy se týkaly domácích sluhů, kterým revizní orgány změnilly obcovací řeč na českou. Další šetření prokázalo, že jednotliví sluhové byli předvoláváni k obci policií s odůvodněním, že je třeba doplnit rodné údaje.⁵⁶

O tom, že se periodický tisk často dopouštěl nejrůznějších dezinformací, svědčí případ olomouckých nacionálně ostře laděných novin *Pozor*, jež byly nuceny opravovat svoji zprávu týkající se přehmatu při sčítání lidu v olomouckých Nových Sadech.

Podle původní novinové reportáže došlo k následující kauze: Jistý Josef Crhák zapsal sobě i své rodině českou obcovací řeč. To však nedalo pokoj novosadským Němcům, kteří navedli tři Crhákovy děti, které vychodily německou školu, aby si na okresním hejtmanství nechaly přepsat českou obcovací řeč na německou. Koncipista okresního hejtmanství jim ihned vyhověl. Když otec zjišťoval proč, koncipista mu měl odpovědět: „Němci právě takových dětí potřebují“. Když otec namítal, že on jako živitel a hlava rodiny má právo určit svým dětem obcovací řeč, úředník navrhl přivést děti na hejtmanství a rozhodnout na základě jejich výpovědi.⁵⁷

O čtyři dny později však noviny bez bližšího zdůvodnění vyličily poněkud jiný příběh, který zcela pozbyl svou dramatickostí i celkové vyznění: V něm

⁵⁵ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, zpráva přerovského okresního hejtmana o německých stížnostech při sčítání lidu v Přerově ze 17. ledna 1911.

⁵⁶ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, okresní hejtmanství v Prostějově na místodržitelství 17. ledna 1911.

⁵⁷ *Pane barone Gastheimbe, za to zodpovídáte Vy!* *Pozor*, 16. 3. 1911, s. 2–3.

na základě reklamace tří nejstarších dětí Josefa Crháka změnil zápis o obcovací řeči příslušný sčítací komisař (nikoli úředník okresního hejtmanství). V reakci na to podal Josef Crhák písemné podání k okresnímu hejtmanství, ve kterém požadoval, aby byla všem členům rodiny zanesena do archu česká obcovací řeč. Protože reklamace byla shledána odůvodněnou, byl Crhák pozván i s dotčenými dětmi na okresní hejtmanství, na kterém se mělo zjistit, kdo a na čí podnět provedl danou změnu. Crhák však přišel sám a místodržitelský úředník, který jednání vedl, požadoval přítomnost jeho dětí slovy „tyto děti zde potřebujeme“. Následným šetřením se zjistilo, že děti požadovaly změnu u sčítacího komisaře samy. Ve finále okresní hejtmanství akceptovalo požadavek otce a všechny děti zapsalo s českou obcovací řečí.⁵⁸

Napjatá situace panovala podle českých zdrojů také na Svitavsku. O národnostních třenicích a problémech souvisejících se sčítáním lidu na Svitavsku se veřejně mluvilo i psalo. Od počátku ledna roku 1911 se na stránkách některých periodik, především pak brněnské *Rovnosti*, objevily zprávy o problémech charakteristických i pro další sledované lokality: zvaní obyvatel na radnici a přemlouvání k zápisu německé obcovací řeči, svévolné zapisování obcovací řeči ze strany přednostů domácnosti i komisařů.

Sociální demokraté ze Svitav zažádali dne 4. ledna v souvislosti se sčítáním lidu zemského poslance za sociální demokracii Karla Vaňka o intervenci z toho důvodu, že německá radnice ve Svitavách měla terorizovat dělníky, odmítat česky vyplněné oznamovací lístky a žádat jejich vyplnění v německém jazyce, ačkoliv řada dělníků německy vůbec neumí. Někteří Češi byli podle stěžovatelů pozváni na radnici, kde jim byla svévolně změněna udaná obcovací řeč. Všechny zdejší české služební prý byly automaticky zapsány s německou obcovací řečí, aniž by se jich někdo na něco ptal. Zajímavá je ještě poznámka, že lidé, kteří se přihlásili k Volné myšlence, byli předvolováni na radnici a žádání o důkaz, že vystoupili z církve. Soudruzi ze Svitav se dotazovali, zda je to nutné.

Stížnost byla poslancem Vaňkem okamžitě přeposlána na místodržitelství, které ihned vyzvalo okresního hejtmana ve Svitavách k zakročení. Místodržitelství poznamenalo, že Volnou myšlenku nelze pokládat za náboženství, ale za myšlenkový směr. Jen při zápisu „bez vyznání“ je nutno splnit podmínku vystoupení z církve.

Okresní hejtmanství ve Svitavách ihned zareagovalo a upozornilo svitavského starostu Karla Schustera, že obecní samospráva je povinna přijímat podání i v jiném než úředním jazyce obce a v případě, že starosta a obecní

⁵⁸ Ku zprávě „*Pane barone Gastheimbe, za to zodpovídáte Vy!*“ Pozor, 20. 3. 1911, s. 2–3; MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5632.

orgány tímto jazykem nevládnou, mohou si sjednat pomocníka pro kontrolu a opravu vyplněných sčítacích archů a pro revizi uvedených údajů v terénu. Také je podle okresního hejtmána zcela nepřipustné, aby byli lidé k revizi zanesených údajů zváni na obecní úřad, neboť má probíhat v místě bydliště. Obcovací řeč nemá být při sčítání uváděna na základě informací od vlastníka bytu, ale na základě udání sčítaného.

Svitavská radnice se proti uvedeným nařčením ohradila a na svou obranu uvedla, že větší množství odevzdaných archů vykazovalo vady, informace byly zapsány ve špatných rubrikách a někteří sčítaní vyplnili arch zcela nečitelně či špatně. Ne zcela věrohodně působí prohlášení, že úředními osobami byla zajištěna oprava formulářů ve věci národnosti [sic!] jen na zvláštní přání sčítaných a že v případě řádného vyplnění formulářů byly tyto obecními orgány bez rozpaků přijaty. Starosta poznamenal, že se vyskytlo mnoho případů, kdy přišly (zřejmě vlastníkově domu nebo domovníkovi) odevzdat sčítací archy děti. V případě, že se ukázala nutnou úprava archů, byly tyto dětem vráceny s tím, aby se otec znovu zastavil i se sčítacími archy na radnici a doplnil potřebné. Nikdo přitom nebyl předvolán na úřad z nezákonných důvodů.⁵⁹

Na základě článku v Lidových novinách týkajícího se přehmatů při sčítání lidu v Březové nad Svitavou byla do Březové na popud místodržitelství vyslána kontrola z okresního hejtmanství v Moravské Třebové. Písemná zpráva ze šetření konstatovala následující: V obci proběhlo na žádost obecního výboru sčítání stejně jako před deseti lety pomocí oznamovacích lístků. Obec nepostupovala při sčítání podle předpisů, neboť u části domácností vyplnili oznamovací lístky sčítací komisaři, byť v přítomnosti sčítaných osob. U většiny osob uvedených ve stížnosti však šetření ukázalo, že jim byla zapsána česká obcovací řeč.⁶⁰ Vykonávání nepřipustného nátlaku při zapisování obcovací řeči kontrola neprokázala.⁶¹

Zajímavé rozuzlení měla kroměřížská „kauza“. Posluhovačka tamního německého spolku Kasino byla koncem prosince 1910 přistižena, jak distribuuje německé sčítací formuláře (oznamovací lístky). Tamní radnice

⁵⁹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630 – Okresní hejtmanství ve Svitavách svitavskému starostovi Schusterovi 6. 1. 1911, Obecní rada Svitav Okresního hejtmanství ve Svitavách 12. 1. 1911.

⁶⁰ Bylo tomu tak v 16 z 25 případů, které byly tímto bezpředmětné. V šesti případech byla stížnost relevantní (obcovací řeč byla na základě šetření změněna na českou), poslední tři případy nemohly být prošetřeny, protože se dotyčné osoby nedostavily k výsledku ani do Březové, ani do Třebové.

⁶¹ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5633, Okresní hejtmanství v Moravské Třebové 24. 2. 1911, Zl 5428 na místodržitelství.

pokládala tento postup za nezákonný, neboť měla za to, že ze zákona jsou zmocněny distribuovat tyto tiskoviny pouze obecní orgány. Místodržitelství však konstatovalo, že tisknout a rozšiřovat sčítací listiny není zapovězeno. Sčítací úřady mají v takových případech pouze prozkoumat shodu s těmi tiskopisy, které samy distribuují. Místodržitelství nařídilo kroměřížské obecní radě, aby zabavené tiskopisy vrátila spolku Vertrauensmänner der Deutschen Kremsiers.⁶²

Při sčítání v roce 1910 významnou roli stěžovatelů sehrávali nejen národně aktivovaní jedinci, ale také obranná uskupení typu národních jednot. Okresní hejtmanství ve Šternberku prošetřilo 13 stížností týkajících se zápisu obcovací řeči v obci Dolní Dlouhá Loučka a stěžovatelům v reklamačním řízení změnilo obcovací řeč podle jejich přání na českou.⁶³ Novojičínské okresní hejtmanství prošetřovalo obsah stížnosti Národní jednoty v Olomouci na okolnosti sčítání lidu v Hartách (místní část Mošnova). Úředním šetřením bylo zjištěno, že sčítání lidu se nekonalo zákonem stanoveným způsobem, tedy dům od domu (na což poukazovala Národní jednoty), ale že občané byli sezváni za účelem sčítání do místního hostince. Obecní představený nezvyklý krok zdůvodnil tím, že v mnohých domech nemají velký stůl, jenž je potřebný k vyplnění archů. Revize sčítání se nekonala údajně proto, že sčítací komisaři jsou dobře obeznámeni se zdejším stavem. Obcovací řeč většiny obyvatel této osady byla zapsána jako moravská a v následném řízení byla na žádost dotčených přepsána na českou, nikoliv na německou, jak uváděla stížnost.⁶⁴

Řada stížností českých aktivistů provázela sčítání lidu na Zábřežsku, které se nacházelo na jazykové hranici. Centrální roli v nich hrál, stejně jako před deseti lety, místní továrník a německý národní aktivista (předseda spolku Bund der Deutschen Nordmährens) Hermann Brass.⁶⁵ Moravské místodržitelství požádalo dne 17. ledna 1911 Okresní hejtmanství v Zábřehu o prošetření informací, které se objevily v českém tisku. Hejtmanství si nechalo zaslat zprávu od okresního četnického velitelství v Zábřehu, která hovoří o poměrech poměrně otevřeně. Firma „Wilhelm Brass und Söhne“ měla ovlivňovat

⁶² MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, dopis Obecní rady Kroměříže moravskému místodržitelství z 9. 1. 1911.

⁶³ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, reakce šternberského okresního hejtmanství na stížnost ústředního výboru Národní jednoty pro východní Moravu v Olomouci z 22. 3. 1911 podanou k místodržitelství.

⁶⁴ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5630, zpráva Okresního hejtmanství v Novém Jičíně na moravské místodržitelství ze dne 20. 3. 1911. I moravská obcovací řeč se ale ve výsledku statisticky počítala do jedné kategorie s českou.

⁶⁵ Podrobně viz POPELKA, P.: c. d.

(pod pohružkou výpovědi z práce) zaměstnané dělníky české národnosti a české obcovací řeči prostřednictvím mistrů k tomu, aby se přihlásili jako Němci. K tomuto ovlivňování docházelo pod různými záminkami jak před sčítáním v měsíci prosinci, tak posléze i v průběhu ledna. Vedení Brassovy továrny dávalo podepsat všem českým dělníkům zvláštní tiskopisy, v nichž se uvádělo, že uvedený dělník byl proti své vůli zapsán s českou obcovací řečí a žádá o opravu zápisu na německou řeč. Současně s tím byli dělníci nuceni podepsat plnou moc, jíž zmocnili třetí osoby k nahlédnutí do popisných archů k překontrolování, zda byla tato změna provedena. Touto plnou mocí mělo být zřejmé zamezeno tomu, aby byli sami dělníci předvoláni na okresní hejtmanství, čímž by vyšlo najevo, že celá „revizní akce“ je zinscenována a že jsou neznalí německého jazyka.⁶⁶

Národní agitátoři, nejen čeští vedení advokátem Richardem Jindrou, ale i jejich němečtí antipodi, nebyli s výsledky sčítání obcovací řeči v Zábřehu a okolí spokojeni. Oprávněné strany podaly k okresnímu hejtmanství celkem 1 382 reklamací, že toho 659 pocházelo z české strany, zbývajících 723 pak z německé strany. Nejvíce českých reklamací přišlo ze Zábřeha (223), Koloredova (197), Rudolfova (99) a Mohelnice (30), naopak nejvíce německých reklamací bylo doručeno z Krumpachu (166), Hrabové (141), Sudkova (121) a ze Skaličky (112). Většina reklamací však byla shledána jako neopodstatněná, pouze 236 reklamací bylo uznáno jako odůvodněných – nejvíce ze Sudkova (64), Skaličky (28) a Krumpachu (23).⁶⁷ Zdá se tedy, že úspěšnější byly reklamáce z německé strany týkající se obcí s českou obecní samosprávou než obráceně. Podle našeho názoru nebyla důvodem ani tak podjatost státních úřadů, nýbrž fakt, že podle sčítacích předpisů se úřady musely řídit jedinečnými protokolárními výpovědi dotyčné osoby, takže směřodonné bylo pouze subjektivní přihlášení se sčítaného. Jinými slovy, projevil se možností aktivního nátlaku či pasivního tlaku prostředí, a v tom měli zaměstnavatelé typu Brasse podstatně větší možnosti než české obecní samosprávy.

V archiváliích se dochovaly i záznamy o diskusi týkající se uplatňování plných mocí ke kontrole zápisu obcovací řeči (nahlížení do sčítacích knih na příslušném okresním hejtmanství). Prezidium moravského místodržitelství se obrátilo na všechna okresní hejtmanství ve věci nahlížení do sčítacích operátů a povolení plných mocí. Na dotaz se čtrnáct hejtmanství vyjádřilo pro povolení nahlížení do sčítacích operátů na základě plných mocí, oproti tomu 28 těchto úřadů se vyslovilo proti.

⁶⁶ Státní okresní archiv Šumperk, fond Okresní úřad Zábřeh – všeobecná registratura, kart. 95, inv. č. 737; fond Okresní úřad Zábřeh – prezidiální spisy, inv. č. 1228.

⁶⁷ Státní okresní archiv Šumperk, fond Okresní úřad Zábřeh – prezidiální spisy, inv. č. 1228.

Uvedme si tři příklady negativních vyjádření. Novojičínské okresní hejtmanství se obávalo, že po připuštění plných mocí dojde k tomu, že oba nacionální tábory, jež vyvíjejí velký tlak na téměř všechny občany, si nechají vyhotovit velký počet plných mocí a budou bombardovat úřady velkým počtem udání, která budou z větší části neopodstatněná.⁶⁸ Brněnská městská rada (brněnský magistrát vykonával i funkce politického úřadu I. instance, neboť Brno bylo statutárním městem) argumentovala tím, že kdyby dostal zplnomocněnec desítky plných mocí, nebylo by technicky jiného řešení než dát mu k nahlédnutí celé operáty vztahující se k dotyčným osobám, nejen onu rubriku týkající se obcovací řeči. Zplnomocněnec by se takto dostal k řadě diskrétních osobních údajů.

Pokud jde o moravskou část ostravsko-karvinského kamenouhelného revíru, uvedlo okresní hejtmanství v Moravské Ostravě, že z české a polské strany zaznívají hlasy o tisícovkách reklamací a žádostí o nahlédnutí do sčítacího operátu a jeho opravu. Obyvatelstvo je ke sčítání lidu přitom zcela lhostejné a čilou agitaci provádějí jen vůdci českého a polského národa. Tato agitace se vztahuje jen k rubrice „obcovací řeč“. Stejně tak by se agitace týkala případných plných mocí opravňujících třetí osobu k nahlédnutí do sčítacích materiálů. Bylo by nemožné prověřit autenticitu každého podpisu pod plnou mocí.⁶⁹

Moravské místodržitelství na základě této ankety rozhodlo o plošném nepřipuštění plných mocí.⁷⁰ Tento postoj byl ve shodě s názorem centrálních orgánů. Předlitavské ministerstvo vnitra rozhodlo (s upozorněním „tajně!“), že nahlédnutí do vlastního záznamu ve sčítací knize prostřednictvím plné moci by se mělo, na rozdíl od osobního nahlédnutí pro kontrolu údajů, povolovat jen výjimečně (z důvodu nemoci), neboť hrozí podpora nacionální agitaci a bojkotům. Národní organizace už vyžadovaly a skutečně i dosta-

⁶⁸ AVA, MdI-Allgem., kart. 2367, sign. 33/1 in spezie, spis č. 5960/1911, vyjádření novojičínskému okresnímu hejtmanství z 27. 1. 1911. V orig. „Dagegen ist mit Bestimmtheit zu erwarten, dass im Falle Bevollmächtigte in einem weiteren Umfange zur Einsichtnahme zugelassen würden, die Organe der betreffenden Parteileitung, unter deren Terrorismus fast alle Privatparteien der betreffenden Nationalität (oder Muttersprache) Vollmachten für selbe auf Einsichtnahme und Anzeigerstattung unterfertigen würden, in fast alle bezüglichlichen Zahlungsbogen, beziehungsweise Anzeigezettel Einsicht nehmen und in sehr vielen Fällen, wenn auch häufig unbegründete, Anzeigen erstatten würden. Dies ist umso sicherer zu gewärtigen, als die beiden Nationalitäten ganz verschiedene und der Volkszählungsvorschrift und Belehrung nicht entsprechende Auffassungen des Begriffes der Umgangssprache in der Bevölkerung verbreitet haben.“

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Tamtéž, prezidium moravského místodržitelství z 12. 2. 1911, oběžník všem okresním hejtmanstvím. Totéž i MZA, B13 Moravské místodržitelství, presidiální litografie, Zl 1230 praes.

ly v tisícovkách případů plné moci a stále žádají prostřednictvím poslanců a politických stran o povolení k nahlédnutí do sčítacích materiálů. Ministerstvo vyjádřilo obavy, že v případě povolení k nahlédnutí prostřednictvím plných mocí by se vyskytly i případy zfalšovaných podpisů pod plnými mocemi (jako v obecních volbách).⁷¹

Lidové noviny zveřejnily v květnu 1911 dopis českých aktivistů z Černovic (dnes Brno-Černovice), kteří nebyli spokojeni s výsledky sčítání lidu, a poté, co místodržitelství nereagovalo na jejich výzvu k opakovanému sčítání, požadovali předložení sčítacích archů k nahlédnutí pro případnou opravu. Znamenalo by to de facto „veřejnou kontrolu“ zápisu osobních údajů.

Okresní hejtmánství v Brně se k článku vyjádřilo v tom smyslu, že pár dní po novinovém článku vydalo vyhlášku, ve které upozorňuje obyvatelstvo na možnost osobní kontroly zapsaných údajů ve sčítacích knihách, a ačkoliv už uplynula polovina času určeného pro možné nahlédnutí, prozatím nikdo této možnosti nevyužil. Hejtmánství pokládalo zveřejněný otevřený dopis za bezpředmětný a sloužící jen k agitačním cílům.⁷² Jiný novinový článek z téhož listu, který přinášel stížnost na jednoho sčítacího komisaře v Černovicích, vznikl podle mínění okresního hejtmána bez pohyby proto, že tento sčítací komisař zamítl zmocněncům české strany nahlédnutí do sčítacího operátu.⁷³

Rubrika číslo třináct (obcovací řeč) tedy měla při posledních dvou předlitavských sčítáních lidu (1900 a 1910) na Moravě konfliktní potenciál. Míra konfliktnosti byla bezesporu vysoká v případě nacionálních organizací, národních aktivistů a politiků, tedy hlavně v případě elit. Důležitou, avšak těžko zodpověditelnou otázkou je ta na její konfliktnost v řadové populaci. Jak uvedla Tara Zahra, „badatel hledající nacionalismus je schopen ho najít všude, [neboť] prameny jsou plné nacionalismu [...] Hledání nacionální lhostejnosti je oproti tomu mnohem komplikovanější – ta neexistuje v pramenech, v etnografických mapách, v cenzech. Neexistovaly žádné spolky na její ochranu. Nebyla uctívána ani oslavována.“⁷⁴

⁷¹ AVA, MdI-Allgem., kart. 2367, sign. 33/1 in spezie, spis č. 5820/1911, ministerstvo vnitra 6. 4. 1911.

⁷² MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5634, zpráva okresního hejtmánství v Brně na moravské místodržitelství z 13. 5. 1911.

⁷³ MZA, fond Moravské místodržitelství – mladší, všeobecná registratura, kart. 5634, zpráva okresního hejtmánství v Brně na moravské místodržitelství z 13. 5. 1911 (reakce na článek v Lidových novinách z 16. 1. 1911).

⁷⁴ ZAHRA, Tara: *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis*. Slavic Review, 69, 2010, č. 1, s. 93–119, zde s. 93, 96–97. V orig. „a scholar looking for nationalism is able to find it everywhere, sources are full of nationalism“[...] On the contrary, the

Každý jedinec musel mít ve sčítáních lidu zapsanu obcovací řeč, a to jen jednu (i když ovládal jiný jazyk tak dobře, že byl prakticky bilingvní, což lze předpokládat u ne zanedbatelné části obyvatel Moravy). Rovněž je třeba mít na paměti to, že jistá část obyvatel Moravy považovala svůj jazyk za moravský a sebe za Moravany, kteří jsou s Čechy příbuzní, ale nejsou s nimi totožní. Obecně se zapomíná na to, že předlitavská statistika obcovací řeči nenabízela v rámci portfolia jazyků, z nichž si mohl respondent vybrat, „řeč českou“, nýbrž řeč „česko-moravsko-slováckou“ (v německé verzi „böhmisch[sic!]-mährisch-slowakisch“).

Všichni obyvatelé se tedy k obcovací řeči (kterou veřejný diskurz stále více ztotožňoval s národností) museli přihlásit, aniž nutně museli mít silný pocit etnické identifikace a aniž by jim muselo záležet na tom, jaký jazyk mají zapsán.

Na výsledcích záleželo především národním aktivistům, nacionálním organizacím a politice obecně. Národní aktivisté přitom nebojovali jen o lidi, kterým protistrana bránila v zápisu „správné“ obcovací řeči. Bojovali také, a možná dokonce primárně, s lidmi, kterým byl zápis té či oné obcovací řeči v podstatě lhostejný, buď proto, že nemluvili jen jedním jazykem, anebo proto, že to pro ně nebylo důležité (na rozdíl od starostí o každodenní obživu) a přiklonili se bez větší míry vnějšího nátlaku k většinovému/silnějšímu/vyššímu táboru ve svém okolí. „Dobrovolná asimilace“ podle národních aktivistů neexistovala.

Vedle toho zde byla bezesporu i skupina lidí, jež se ocitli pod silným vnějším tlakem ze strany nacionálně smýšlejících obecních samospráv a zaměstnavatelů. Předlitavská legislativa totiž delegovala na obecní samosprávy provedení sčítání lidu včetně výběru sčítacích orgánů a jeho revize. Stát tím na jednu stranu snížil finanční náklady, jež mu vzešly z provedení sčítání, na stranu druhou však výrazně zvýšil nebezpečí nedobrovolné asimilace, tedy vlastně „jednodenní asimilace“ spočívající ve vynuceném zápisu obcovací řeči při sčítání lidu.

Národně aktivistické zpravodajství o nepravostech při sčítání lidu mělo bezesporu reálný základ, často však přehánělo a uvádělo neověřené či zcela nepodložené informace. Rozeznávalo většinou jen agresory a oběti, o těch lhostejných či jednoznačně nezařaditelných mlčelo. V tom se odráží zásadní problém v přístupu národních aktivistů – srdnatě bojovali za lidi, kterým

searching for national indifference is much more complicated – it does not exist in sources, in ethnographic maps, in censuses. There were no associations for the protection of it. National indifference was not memorialized or celebrated.“

bylo bráněno v projevu svobodné vůle, zároveň však upírali právo svobodné volby těm, kteří se jednoznačně nerozhodli anebo se rozhodli „špatně“.

RESUMÉ

SČÍTÁNÍ OBCOVACÍ ŘEČI NA MORAVĚ 1880–1910 A POTENCIÁL JEJICH SPOLEČENSKÉ KONFLIKTNOSTI

Studie se zaměřuje na předlitavská sčítání lidu na Moravě, při nichž se objevily nacionální konflikty ve větší míře později než v Čechách. Pro sčítání lidu 1880 a 1890 nebyly nalezeny, až na drobné výjimky, zprávy o konfliktech týkajících se speciálně jen Moravy – spíše lze obecně formulované stížnosti charakterizovat jako „odnože“ událostí v Čechách.

Rubrika číslo třináct (obcovací řeč) měla na Moravě zásadní konfliktní potenciál při posledních dvou předlitavských sčítáních lidu (1900 a 1910). Míra konfliktnosti byla bezesporu vysoká v případech nacionálních organizací, národních aktivistů a politiků, tedy hlavně v případech elit. Důležitou, avšak těžko zodpověditelnou otázkou je ta na její konfliktnost v řadové populaci.

Každý jedinec musel mít ve sčítáních lidu zapsanu obcovací řeč, a to jen jednu (i když ovládal jiný jazyk tak dobře, že byl prakticky bilingvní, což lze předpokládat u nezanedbatelné části obyvatel Moravy).

Národní politické reprezentace, nacionální organizace i lokální národní aktivisté vnímali sčítání obcovací řeči jako národnostní statistiku, dosažené číselné výsledky považovali za důležitý nástroj legitimizace svého postavení ve společnosti i svých požadavků směrem k vládním místům, a snažili se o potřebě nacionální optiky ve vnímání sčítání lidu a společnosti přesvědčit co nejširší kruhy obyvatelstva.

Národně aktivistické zpravodajství o nepravostech při sčítání lidu mělo bezesporu reálný základ, často však přehánělo a uvádělo neověřené či zcela nepodložené informace – vyplývá to ze skutečnosti, že jeho hlavním cílem bylo mobilizovat a aktivizovat veřejnost. Vycházelo z nesprávné premisy, že veškerou populaci lze etnicky a jazykově jednoznačně kategorizovat.

Jak prokázala pramenná základna, při sčítání obcovací řeči docházelo v některých lokalitách k přímému i nepřímému nátlaku na sčítané osoby, především ze strany obecních samospráv, zaměstnavatelů a domácích pánů. Orgány obecních samospráv byly Achillovou patou předlitavských sčítání lidu. Stát jim v naprosté většině případů svěřil provedení a kontrolu sčítacích

akcí, a to včetně výběru sčítacích orgánů (komisařů a revizorů). Obecní samosprávy však byly, na rozdíl od státních orgánů, nezřídka silně znacionalizovány, což vedlo v jazykově smíšených oblastech k problémům.

Státní úřady sice zdůrazňovaly, že sčítací orgány nesmí měnit výpovědi osob o obcovací řeči, přesto se tak prokazatelně dělo. Vzhledem k nedostatečným kontrolním mechanismům (revize práce lokálních sčítacích orgánů se konaly jen namátkově) docházelo i k tomu, že člověk byl zapsán s jinou obcovací řečí, než jakou nahlásil.

Zajisté se našla i řada jedinců, kteří sami nahlásili obcovací řeč, která byla jiná než jejich etnicita. Důvody mohly být různé: konformita s většinovým prostředím, touha přináležet ke kulturně vyspělejšímu prostředí, dobrovolná „asimilace“ motivovaná snahou „nedělat si problémy“.

Klíčová slova: Morava, Předlitavsko, jazyková statistika, sčítání lidu, národnostní vztahy

SUMMARY

CENSUS OF A USUAL LANGUAGE IN MORAVIA IN 1880–1910 AND POSSIBILITY OF THE SOCIAL CONFLICTS

The study deals with Cisleithanian census in Moravia when national conflicts aroused in larger measure and later than in Bohemia. For census in 1880 and 1890, any special information about conflicts in Moravia were not found, only general complaints, which may be described such as a part of events in Bohemia, appeared.

A section 13 (a usual language) played a fundamental role for conflicts in Moravia during the last Cisleithanian censuses in 1900 and 1910. The measure of a conflict was undeniably high in a case of national organisations, national activists and politicians, i. e. elites. A significant, however a hardly answered question, is a degree of a conflict in population.

Every person had to record a usual language for census, only one, though he spoke another language very well and was practically bilingual, which may be supposed at a large number of inhabitants in Moravia.

National political representatives, national organisations and also local national activists perceived census of a usual language such as a national statistics. They considered results to be an important tool for legitimization of

their position in society and their requirements for the government so that they attempted to persuade as much people as possible about its necessity.

Nationally-activistic reporting about falseness during census was certainly based on real information, on the other hand, it frequently exaggerated and stated unauthentic information. This is due to the fact that its main goal was to mobilize and activate the public. It mistakenly assumed that the whole population may be ethnically and linguistically clearly classified.

As sources showed, during census of a usual language, people in some regions were under the pressure, especially from local authorities, employers and local masters. Local authorities' bodies were the Achilles heel of the Cisleithanian censuses. In the vast majority of cases, the state entrusted them an execution and a control of census including the choice of census bodies (officers and supervisors). However, local authorities in contrast to state bodies were often strongly nationalized, which led to problems in linguistically mixed areas.

Despite the fact that state bodies emphasized that census bodies could not change records of people's usual languages, it was happening. Thanks to insufficient control mechanisms (revisions of local census bodies took place only randomly), it might occur that a person was recorded with a different usual language than he wanted.

Nevertheless, there existed many individuals who themselves reported a usual language that differed from their ethnicity. Reasons could be various: conformity with the majority, desire for being a part of a more culturally advanced locality, voluntary "assimilation" motivated by an effort "to be without troubles".

Keywords: Moravia, Cisleithania, language statistics, census, national relations

Translated by Mgr. Hana Ferencová

doc. PhDr. Petr Popelka, Ph.D.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Ostravská univerzita
Reální 5
701 03 Ostrava
Česká republika
e-mail: petr.popelka@osu.cz

doc. PhDr. Pavel Kladiwa, Ph.D.
Katedra historie
Filozofická fakulta
Ostravská univerzita
Reální 5
701 03 Ostrava
Česká republika
e-mail: pavel.kladiwa@osu.cz